

SOLDEU BY NIGHT. MIGRACIÓ, TURISME I VIDES TRANSNACIONALS

Autora:

Isabel de la Parte
Llicenciada en antropologia

En un article anterior de *Ciutadans* 4, «Xarxes migratòries i vides transnacionals a Andorra», s'introduïa la perspectiva transnacional per oferir una nova mirada dels processos migratoris i identitaris. Es parlava de com una part important dels residents mostra un alt índex de mobilitat i tendeix a viure entre països diferents fins a crear nous espais de relació, noves formes de sociabilitat i construccions identitàries més complexes que no s'entenen només en la lògica d'un únic estat (Portes, Guarnizo i Landolt, 2003; Levitt i Glick, 2004). En un món interconnectat amb aquest alt índex de mobilitat estan emergint xarxes d'activitats, estils de vida i ideologies que s'entenen entre realitats diferents. Aquestes pràctiques transnacionals també comporten lleialtats més complexes, augmenten les ciutadanes dobles i múltiples, i fan sorgir identitats híbrides que es desenvolupen en dues o més societats simultàniament.

La presència significativa de residents estrangers i turistes en determinats indrets, hi deixa una petjada significativa i hom pot apropar-se a aquesta realitat per obtenir noves claus interpretatives sobre els lligams que s'hi estableixen. Per entendre el viure transnacional a Andorra, hom pot fixar la mirada en la comunitat procedent del Regne Unit, ja que permet reflexionar sobre les interrelacions entre la migració, el turisme, la construcció d'espais transnacionals i el sorgiment d'identitats contemporànies. Cal traçar les connexions i les discontinuïtats socials i culturals que es produeixen en alguns indrets que s'han transformat radicalment en poc més de trenta anys fins a generar unes dinàmiques pròpies.

Si hom parteix de les dades estadístiques i els estudis sobre població i immigració a Andorra, pot observar la tendència a incloure les comunitats nacionals amb menys presència dins la categoria d'«altres nacionalitats», que aglutina una realitat diversa i complexa amb diferències significatives en funció de les circumstàncies socials i econòmiques i la procedència. Per aquesta raó, cal descobrir les especificitats d'aquesta amalgama d'altres nacionals i entendre la diversitat de situacions que amaga el tant per cent estadístic que ocupen en el total de la població. Dins la categoria dels altres nacionals, els ciutadans britànics són els més nombrosos. La seva presència en determinats indrets del país té una història pròpia, tot i que comparteix alguns trets que també caracteritzen altres petites comunitats europees o determinats sectors socials. Les motivacions que han atret els britànics a Andorra i les relacions que s'hi han establert conviden a repensar conceptes com inserció, ciutadania o identitat.

El Regne Unit ha estat un dels principals mercats emissors de turisme. La seva tradició turística ha generat multitud d'indrets orientats al seu consum de vacances. Estades curtes o llargues, cercant l'oci o el descans, caracteritzen les destinacions turístiques que porten els ciutadans britànics a viatjar, especialment cap a França i Espanya. En un concepte més residencial, una altra característica és la tendència que tenen d'adquirir una segona residència i establir-s'hi

estacionalment. Si, en l'entorn proper, els britànics s'han establert en pobles de la costa mediterrània per gaudir de la platja, la tranquil·litat i els avantatges econòmics i sanitaris, a Andorra hi han arribat atrets per la muntanya, la tranquil·litat, la pràctica de l'esquí i l'oci. Més enllà d'anàlisis ecomètriques i estadístiques de les característiques dels mercats turístics i de segona residència, és interessant conèixer les motivacions dels ciutadans britànics per viatjar o viure a Andorra per analitzar la relació que hi estableixen i els lligams d'identificació.

En ple desenvolupament turístic i de les estacions d'esquí, agències i promotors britànics descobreixen l'Andorra dels anys 70, una destinació potencial que ofereix una combinació de riquesa natural, tranquil·litat, serveis, fiscalitat avantatjosa i situació estratègica, i es genera així un degoteig de residents i de turistes que participen en la transformació del paisatge i la consolidació d'una destinació turística i residencial.

L'any 1983, els ciutadans britànics censats són 522, l'1,2 % de la població. L'any 1993, en són 1.092, l'1,6 % del total, i l'any 2010, la xifra arriba a 1.117, el que suposa l'1,3 %. L'últim cens poblacional, el 2011, en comptabilitza 963, l'1,2 % de la població. La disminució de residents britànics s'explica per factors múltiples i caldrà veure com evoluciona. Els residents britànics parlen d'un possible canvi de tendència residencial i turística en un context de crisi econòmica actual. Algunes agències i promotores han deixat d'operar durant els últims anys. En tot cas, són múltiples els factors que explicarien un possible canvi de tendència. Malgrat l'expectativa d'un canvi d'escenari, la presència de la comunitat britànica continua essent significativa.

Entre els residents britànics, cal distingir motivacions i situacions, ja que hi ha diferències remarcables de com i per què s'estableixen al país. Els ciutadans britànics de més edat o amb una bona situació econòmica hi arriben atrets pels avantatges fiscals i per uns paratges naturals, saludables i confortables per establir una residència que, sovint, s'alterna amb la residència del lloc de procedència o d'altres zones, com la costa mediterrània. S'instal·len allà on poden adquirir un terreny o una casa amb jardí, com van fer en alguns poblets de la Massana o Sant Julià, i donen continuïtat a l'estil de vida dels seus llocs de procedència. Molts d'aquests ciutadans britànics havien viscut a diferents llocs del món i, en el moment de retirar-se professionalment, cerquen indrets amb unes característiques determinades que els proporcionin una vida còmoda i els garanteixin benestar.

«Al principi era gent de tot arreu, que no havien viscut a Anglaterra des de feia molts anys, que havien treballat a l'Orient Mitjà en camps de petroli. Hi havia també un quants que eren exmilitars jubilats. Gent més aviat gran. El nivell econòmic bo, molt bo, mai... La majoria dels que s'han instal·lat aquí eren autosuficients, però no la gran riquesa. Els anys 70 la vida aquí era una vida molt senzilla, molt simple. Era un paradís per a un petit sector de la comunitat britànica. Els que volien passar dos mesos a Canes o a Niça no... era al revés de la gent que venia per aquí. A les Balears sempre n'hi ha hagut... i és una altra vida cultural. Mallorca sempre ha sigut molt més important, molt més gran, molt més cosmopolita... A l'època, quasi la totalitat de la comunitat ens trobàvem [...] tothom estava enamorat de nosaltres i nosaltres d'Andorra... la gent estava contenta amb el paisatge, amb la vida senzilla.» (AEA 180, home, 67 anys, britànic, la Massana)

També als anys 70 arriben els primers britànics atrets per les muntanyes i per les possibilitats econòmiques d'un país en ple desenvolupament, on la pràctica de l'esquí i el turisme hivernal ofereixen noves oportunitats. Són joves que volen

viure de l'esport i la natura i que cerquen noves experiències. I uns porten els altres.

«La mayoría de los ingleses que hay hoy ya estaban entonces (1980). Yo los conocí el primer invierno que estuve aquí. Casi todos eran monitores de esquí. Todos eran jóvenes, entre 18 y 20 años. Los ingleses que llegaban tenían poder adquisitivo. Llegaban aquí y compraban un piso. Daban clases durante el invierno y con el verano se iban hacia Australia o... Y hacían la temporada de esquí de aquí y de allá.»
(AEA 173, espanyola, 1961, Canillo)

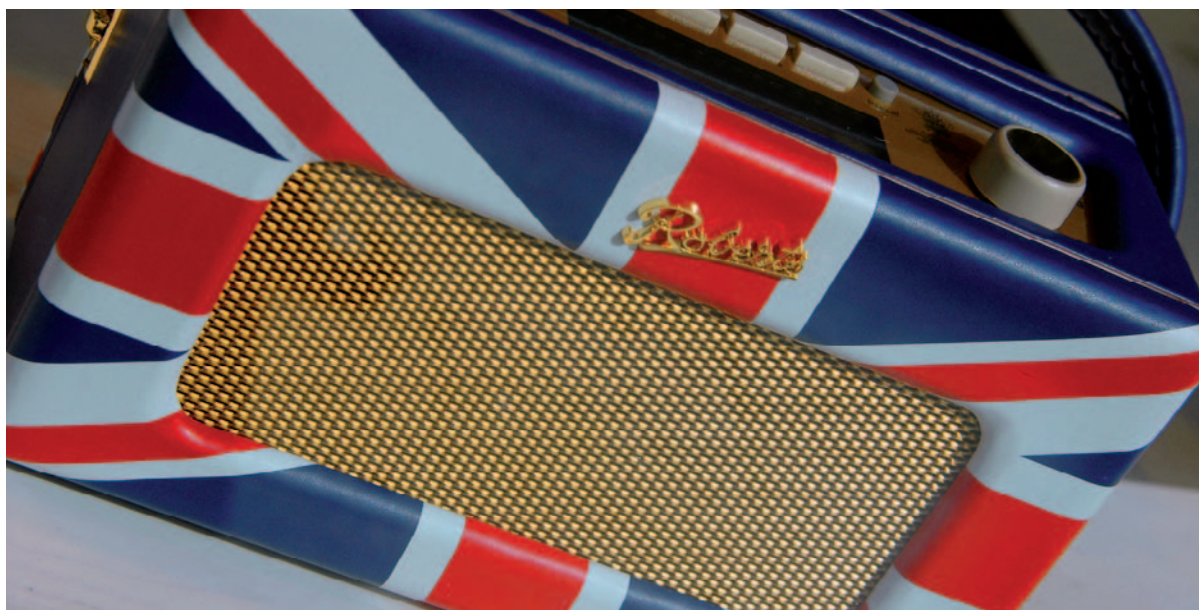
Durant els anys 80 es va incentivar el turisme britànic a través d'agències i promotores immobiliàries, i nuclis com Arinsal, Soldeu o Pas de la Casa s'adaptaven per rebre un turisme que es consolida durant els anys 90. En els últims anys, aquest turisme ha disminuït progressivament com a conseqüència de factors diversos.

«Els 70 van ser el principi de la immigració britànica. El turisme britànic no va començar fins l'any 80, el 1982. I ara ja se sap que hi ha gent per a l'esquí cada cap de setmana [...]. La gent posava un negoci, un pub... Construïem pisos i els veníem i molta gent els comprava... Primer els llogàvem per temporades, i aquesta gent volia una espècie d'inversió.» (AEA 180, britànic, 67 anys, la Massana)

Hom pot observar una comunitat britànica amb característiques específiques: els residents passius, una població estrangera que gaudeix d'una bona situació econòmica i que cerca el benestar que ofereix el país; i els residents actius, amb permís de treball, que viuen en l'entorn de les estacions d'esquí. Entre els últims, estan els que hi arriben per fer la temporada i després marxen cap a altres destinacions turístiques o tornen al seu lloc d'origen.

«Vine a España a trabajar en la playa con unas amigas, del sur de Londres, y fui a Lloret de Mar a trabajar... 21 años. Y trabajando ahí nos dijeron de venir a Andorra. Yo nunca pensé en esquiar. Pensaba que esquiar era para los ricos. Entonces ahí hemos encontrado un apartamento y trabajo para el invierno. Y he encontrado un monitor de esquí inglés y hemos quedado aquí tres inviernos y tres veranos. Luego he encontrado a mi marido, también es inglés y monitor, y hemos ido corriendo a Inglaterra. Luego vinimos a trabajar un invierno. Luego fuimos a Inglaterra para casarnos y a por los niños.» (AEA 184, britànica, 43 anys, Canillo)

La relació que estableixen amb el país sovint es circumscriu a les poblacions on viuen i treballen. Són espais de trànsit, part d'una experiència vital, on la pràctica de l'esport, l'oci i les relacions amb els seus conciutadans són una

part fonamental de la seva forma de vida. En poden fer una o varies temporades, fins i tot plantejar-se viure-hi estacionalment, però la mobilitat està molt present. Hi ha qui decideix establir-se i invertir en el sector de l'hoteleria i la restauració, el sector immobiliari, el comerç i altres serveis, sovint orientats al turisme britànic. Alguns d'aquests empresaris han obert negocis similars en altres indrets turístics amb presència britànica que afavoreixen les formes de vida i les pràctiques econòmiques transnacionals. La decisió de quedar-se o marxar respon, com en qualsevol altre cas, a factors múltiples de tipus personal, familiar i/o econòmic.

«Entonces (años 80) en La Massana había pocos edificios. El hotel Folch... era el baile del pueblo, que eso era divertidísimo. El hotel Naudi estaba ahí, poco más... Y casa Nono... en L'Aldosa... e íbamos con cadenas y pinchos en las ruedas (por la nieve). Todos estos chavales, monitores, tenían Volkswagens... Después de dos temporadas aquí, nos fuimos al sur de España y allí tuve mi primer hotelito... y tuve otro restaurante en la playa. Y luego, un invierno, volvimos aquí, porque habíamos estado bien.» (AEA 179, britànica, 51 anys, la Massana)

La Massana i Canillo són les dues parròquies que concentren més residents britànics, i els nuclis com Arinsal i Soldeu els que hi tenen la proporció més alta en relació amb la xifra total de residents, presència que hom pot observar pel sol fet de deambular pels carrers, sobretot, durant la temporada d'hivern. Avui, els nuclis s'han convertit en destinacions turístiques estacionals que verbalitzen un estil propi on es percep la presència britànica. Si fa trenta anys hi havia alguns hotels familiars i es llogaven habitacions i cases com a apartaments turístics, ara hi ha complexos hotelers i residencials que, en els últims anys, han crescut al ritme de les estacions d'esquí i l'afluència de visitants.

Moltes de les activitats d'aquests nuclis es concentren en la temporada d'hivern. Viure d'una activitat estacional implica un seguit d'estratègies personals, familiars i econòmiques. Què es pot fer durant la resta de l'any? Les possibilitats són múltiples i els escenaris són diversos. Mentre alguns es queden duent a terme altres activitats, altres opten per continuar treballant com a professionals de l'esquí en altres latituds, com Amèrica del Sud o Austràlia. Hi ha un circuit professional que ha forjat una xarxa migratòria transhemisfèrica. També és significatiu el nombre de residents britànics que, quan tanca la temporada hivernal, es trasllada cap a destinacions turístiques de la costa mediterrània a l'estiu. El vincle entre aquests indrets es basa en la pràctica esportiva i la complementarietat estacional, i sovint reproduïen les formes de vida en contextos turístics amb característiques similars. En el món actual, on les distàncies es redueixen amb les possibilitats de mobilitat, s'assenten els espais transnacionals que combinen estacionalitat, pràctica esportiva i turisme. Sorgeix, així, un estil de vida itinerant en què les trajectòries individuals i familiars es vertebren entre llocs diferents, entre països diferents.

«Mi padre era monitor de esquí. Entonces, al ser monitor de esquí, hablando la lengua inglesa, decidieron que viniera él a hacer de monitor y empezar a hacer esto. Se integró aquí en la época, no sé si decirte en el 1973... Los primeros ingleses en llegar aquí [...] (Soldeu) Ha crecido mucho, mucho el pueblo. Ingleses sí que había. Igual niños ingleses no. Iban y venían. Ahora es más difícil decirlo porque hay más gente que vive aquí. Antes los que había eran monitores en invierno [...]. Ellos vivían la vida tal y como iba.» (AEA 179, britànic, 37 anys, Canillo)

Els fluxos migratoris entre emplaçaments turístics estacionals comporten formes de vida amb una gran mobilitat i una simultaneïtat que, si bé atrau els més joves i els itineraris de vida més individualistes, són complexes de conciliar amb les responsabilitats familiars. L'atractiu d'aquest plantejament de vida està motivat per una certa inquietud per conèixer altres realitats, però, sobretot, per la voluntat de mantenir una forma de vida nòmada.

«Mucha gente se ha ido, pero mucha se ha quedado. Supongo que era gente como yo, que llegaron aquí y pensaron que era el lugar donde querías vivir. Si tienes la facilidad que te puedes organizar de manera que puedes estar aquí en invierno y en verano marchas, es el lugar ideal. Trabajar unos meses y el resto, pues, conocer mundo. Conocer otros países y otras culturas.» (AEA 173 D – CA – 1961 – espanyol)

Malgrat la diversitat de motivacions i situacions, hom pot pensar que els ciutadans britànics configuren una comunitat que, malgrat viure fora del seu país, en molts aspectes reproduceix el seu estil de vida, es trasllada amb els seus hàbits i es relaciona amb la seva llengua reproduint un model residencial i turístic propi. De fet, hom pot observar la seva presència als llocs on s'han instal·lat. En l'altre sentit, la percepció del país de molts residents britànics està sovint fragmentada i molt focalitzada en l'entorn relacional immediat. En els nuclis més turístics, si bé les formes de vida i el ritme quotidià estan marcats per l'estacionalitat de l'activitat i la presència de visitants de procedència diversa, hom pot percebre la segmentació social i lingüística als llocs de trobada i d'oci, espais pensats per atraure una determinada clientela turística, però també els residents de la mateixa procedència.

«Entre los monitores españoles, ingleses y argentinos sí que se mezclan un poquito, pero en el pueblo no. Está muy dividido por sectores. Aquí van los argentinos, aquí van los ingleses... Los españoles y argentinos van unidos. Los ingleses, no. Se mezclan un poquito más por la montaña que en el pueblo.» (AEA 184 D – CA – 1967 – britànica)

«En la vida de noche, en la vida de ocio, esto sí que lo puedes captar muy rápidamente. Sabes que los argentinos no vendrán aquí. Aquí no vendrán

españoles. No es que tú lo divides. Es que está dividido.» (AEA 173 D – CA – 1961 – espanyol)

Des dels anys 80, els agents i promotors turístics han treballat per adaptar l'oferta d'hivern a la demanda dels turistes britànics i han modelat les estratègies comercials i de serveis. Si, en un primer moment, es va voler captar un turisme benestant, amb el temps l'estratègia es va diversificar i ara es promouen estades econòmiques per gaudir de la neu i l'oci¹. Tot i així, es tracta d'un turisme divers que cerca una estada organitzada per a la pràctica esportiva i l'entreteniment, en què s'obvien altres aspectes socials i culturals del lloc i el país.

Les agències, els hotels, els pubs i locals diversos organitzen les activitats per als turistes, habitualment, en paquets que sovint segueixen una fórmula preestablerta. Els diumenges, quan hi arriben els grups turístics, s'organitza la *welcome meeting*, en què se'ls expliquen les activitats programades per a la setmana, els pubs, els concerts... i comença una programació destinada a entretenir els turistes després d'una jornada d'esquí. S'organitza el *pub crawl* per conèixer els locals d'oci on els atenen en anglès i poden menjar les seves especialitats culinàries. Com a entreteniment, s'ofereix el quiz, joc de cultura habitual als pubs britànics, o altres tipus de propostes d'animació, com el *Soldeu by night*, en què s'organitza una activitat a la neu que es filma i es visiona en un pub mentre es degusta el vi calent propi de les estacions de muntanya. Durant la temporada d'esquí, els locals organitzen actes com la *charity night*, celebren esdeveniments esportius com la final de rugbi o commemoren festes com el *Saint Patrick's Day*. Es contracten treballadors, monitors, músics i animadors britànics per satisfer la demanda turística. Molts indrets, locals d'oci i hotels s'han transformat per satisfer un turisme que té la seva pròpia manera de viatjar. Els qui hi arriben per treballar i els qui ho fan per gaudir d'un temps de vacances deixen la seva empremta en la manera de viure del lloc, i sorgeix una identitat turística en què hibriden i es dilueixen els trets específics de la identitat cultural del país.

El que succeeix a nuclis com Soldeu o Arinsal és fruit d'operadors turístics, promotors i empreses, polítics i inversors, on emigrants, empresaris i turistes hi participen i intercanvien rols. La motivació per la qual molts ciutadans britànics decideixen establir-se temporalment o definitivament a Andorra no és diferent de la que ha generat

1. Publicitat d'una agència britànica: Clubbing holidays Andorra
Are you a party person? Do you enjoy the nightlife and having a fantastic time from dusk till dawn? Visit one of the greatest clubbing destinations in the world and get the party started with your Thomas Cook Andorra clubbing holiday. With the huge number of bars, pubs and clubs in each resort and city in Andorra, your trip will be a never ending party. Check out our expert recommendations of where to go to make the most of your clubbing holiday; we've got a list of all the best places to hang out and party the night away...
<http://www.thomascok.com/lp/lxb-en6ujp/clubbing-holidays-andorra>

un turisme de la mateixa procedència. De fet, l'expectativa laboral i econòmica no sempre és suficient per explicar la presència de britànics al país. De turistes a residents i artífexs d'un desenvolupament turístic que només es pot comprendre des d'una perspectiva local, cal abordar l'anàlisi com un fenomen local-regional-global. Si fa uns anys les distàncies tenien un altre significat en temps i cost, i el turisme tenia un sentit d'excepcionalitat, de trencament d'allò quotidià, avui tot plegat ha adquirit una dimensió nova. Els moviments poblacionals coneixen noves pràctiques i adquireixen nous significats en una economia global i interdependent.

A Andorra, com en altres indrets turístics, les interrelacions entre els fluxos turístics i els fluxos migratoris es reforcen i s'estimulen recíprocament. A través de la comunitat britànica, hom pot comprendre la imbricació entre les destinacions turístiques i migratòries, i com, en aquest cas, la migració no s'explica només per les possibilitats econòmiques, sinó també pels components que atrauen el turisme. Si hom percep els llocs turístics i migratoris de marcat caràcter estacional com una realitat canviant i espais de trànsit, entendrà que sorgeixin formes de vida que s'articulen en la mobilitat i el viure transnacional. De fet, es pot entendre com a translocalitat, ja que sovint la mobilitat s'articula entre localitats. Llocs com

Soldeu o Arinsal, amb una mobilitat significativa, esdevenen societats en moviment amb una composició social que varia amb el pas de les estacions, i adquireixen una identitat pròpia en l'imaginari del turista, els treballadors de temporada, els residents i els andorrans. S'estableix un procés de reinvençió local fruit de la turistització i es provoca un trencament entre la realitat imaginada pels turistes i els treballadors de pas i la realitat que viuen els residents, i també s'observen continuïtats i trencaments respecte d'altres indrets del país. Les característiques econòmiques d'Andorra afavoreixen les formes de vida transnacionals, com en el cas dels ciutadans britànics.

En el context europeu, la significativa mobilitat dins les fronteres comunitàries i el fet que molts nacionals habiten en països que no són els seus originaris han generat conceptes com nous europeus o ciutadans transeuropeus quan són individus que simultaniegen la residència o l'activitat econòmica entre dos o més països creant vincles transnacionals, tal com s'expressava amb anterioritat. L'accentuació d'aquests vincles té un caràcter social i econòmic, ja que qui disposa de millors nivells de renda té accés a les tecnologies més innovadores i facilitat per establir-se en llocs diferents i emprendre activitats econòmiques diverses. Així doncs, hom ha d'entendre que

molts residents creen lligams diferents entre el lloc d'origen i de residència, que pot haver-hi més d'un lloc de residència i que s'estableixen interconnexions de manera bidireccional o multidireccional, ja que formen part de més d'una societat.

En un altre sentit, els residents transnacionals construeixen la seva identitat a partir de les seves relacions i els llocs de residència, que s'estenen i s'entenen més enllà de les fronteres d'un únic estat. Si bé els vincles amb el país d'origen són forts, també ho pot ser la implicació amb el lloc de residència. Són lleialtats, motivacions i implicacions diferents, però també convergents en la forma de vida transnacional que replantegen el valor de la ciutadania i la identitat nacional.

Davant unes fronteres estatals permeables on es plantegen dubtes sobre posar en risc la jurisdicció territorial o el fet nacional, es percep l'increment de les ciutadanies dobles o múltiples (Bauböck, 2003), ja que les persones tendeixen a mantenir els lligams amb els països d'origen i residència. En el context comunitari, l'accés a la nacionalitat varia segons les polítiques estatals i, per tant, es generen desigualtats i exclusions. A Andorra la valoració d'optar a la nacionalitat per part dels residents britànics, com altres residents comunitaris, també s'entén en la lògica transnacional. El valor d'un passaport comunitari rau en el fet que atorga drets davant els estats membres de la Comunitat Europea i les institucions comunitàries. Per tant, el plantejament d'accedir a la nacionalitat andorrana també rau en la possibilitat de no perdre el dret a recuperar la nacionalitat d'origen, tot i que el marc legal andorrà no preveu la doble nacionalitat. Així doncs, el valor de la nacionalitat andorrana no s'entén en la lògica d'un únic estat i sí està en relació amb la legislació en matèria de nacionalitat del país d'origen, l'expectativa de mobilitat i els vincles transnacionals.

Finalment, cal pensar en un escenari canviant en el context de crisi actual, d'incertesa i de mutacions profundes i cal veure quin rumb prenen les estratègies de mobilitat territorial, les dinàmiques transnacionals i les ciutadanies i les identitats nacionals.

BIBLIOGRAFIA

- Arxiu d'Etnografia d'Andorra. Arxiu Nacional d'Andorra. Govern d'Andorra.
- BAUBÖCK, R I FAIST, R. (Ed.) (2010). *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BAUMAN, Z. (2006). *Tiempos líquidos*. Barcelona: Ed. Tusquets.
- Dades de població. Departament d'Estadística del Govern d'Andorra. www.estadistica.ad
- DE LA PARTE, I. (2003). «Vides migrades. L'expressió identitària del canvi a Andorra», a *Revista d'Etnologia de Catalunya*. Vida, memòria i oblit, núm. 23. Ed. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, CPCCPTC. P. 58-69.
- DE LA PARTE, I. (2004). «L'Andorra diversa: una societat multicultural?», a *Ciutadans*, núm. 1. Centre de Recerca Sociològica, Institut d'Estudis Andorrans.
- DE LA PARTE, I. (2008) «Xarxes migratòries i vides transnacionals a Andorra», a *Ciutadans*, núm. 4. Centre de Recerca Sociològica, Institut d'Estudis Andorrans.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (2002). *Andorra, una economia de frontera*. Lleida: Pagès Editors.
- GARCIA CANCLINI, N. (1999). *La globalización imaginada*. Barcelona: Paidós.
- GLICK SCHILLER, N., BASCH, L. I BLANC-SZANTON, CR. (1992). «Introductory Remarks and Research Questions», a GLICK SCHILLER, BASCH I BLANC-SZANTON (ed.) *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. Nova York: New York Academy of Sciences.
- HANNERZ, U. (1998). *Conexiones transnacionales. Cultura, gente, lugares*. Madrid: Ed. Cátedra.
- HOLERT, T. I TERKESSIDIS, M. (2009). *La fuerza centrífuga. Sociedad en movimiento: migración y turismo*. Barcelona: Ed. Carena.
- LEVITT, P. I GLICK SCHILLER, N. (2004). «Perspectivas internacionales sobre migración: conceptualizar la simultaneidad», a *Migración y desarrollo. Perspectivas internacionales sobre migración*. Segon semestre, núm. 003. Red Internacional de Migración y Desarrollo. P. 60-91.
- LLUELLES, M. J. (coord.) (2004). *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Lleida: Ed. Pagès i Cambra de Comerç, Indústria i Serveis d'Andorra.
- LLUELLES, M. J. (2010). *Impacte de la immigració a Andorra*. Andorra: Ed. Govern d'Andorra.
- PORTES, A. GUARNIZO, L. I LANDOLT, P. (2003). «El estudio del transnacionalismo: peligros latentes y promesas de un campo de investigación emergente», a *La globalización desde abajo - Transnacionalismo inmigrante y desarrollo*. México FLACSO. P. 15-44.
- SOLÉ, C., PARELLA, S. I CALVANTI, L. (coord.) (2008). *Nuevos retos del transnacionalismo en el estudio de las migraciones*. Madrid: Ed. Ministerio de Trabajo e Inmigración.
- TODOCOLECCION (Zoconet) <<http://www.todocoleccion.net/>>
- TORRES, G. J. (2007). *Diccionario etimológico de helenismos en castellano*. [en línia]. <<http://atriumlibertatis.com/-aulos/GRIEGO/f%20dicc.htm>> [Consulta: 15 maig 2011]
- VALLS, A. (2006). *Diccionari enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Fundació Crèdit Andorrà.